

RFLD · MAPUTO PROTOCOL · LINGALA

Protocole ya Charte ya Afrika ya Makoki ma Moto mpe ma Bikolo etali Makoki ma Basi na Afrika

Protocol to the African Charter on Human and Peoples' Rights on the Rights of Women in Africa, adopted in Maputo on 11 July 2003.

Libongoli oyo esalemi na RFLD ezali ya leta te; ezali mpo na koyebisa mpe kolamusa makanisi ya bato. Kaka mikanda oyo Lisanga ya Afrika endimaki nde ezali ya solo.

Unofficial translation, 2026. RFLD translated the official English text of the Protocol into Lingala for information and awareness. Only the texts adopted by the African Union are authentic. This version is open for review by native speakers and legal experts.

Réseau des Femmes Leaders pour le Développement (RFLD) · rflgd.org · programs@rflgd.org

Liloba ya Ebandeli

Mikili Bandimi ya Protocole oyo,

LOKOLA Litiri ya 66 ya Charte ya Afrika ya Makoki ma Moto mpe ma Bikolo (Charte africaine des droits de l'homme et des peuples) epesi nzela ya kosala ba protocole to boyokani ya sipesiale, soki esengeli, mpo na kobakisa na mibeko ya Charte ya Afrika, mpe lokola Liyangani ya Bakonzi ya Mikili mpe ya Baguvernema ya Ebongiseli ya Bomoko ya Afrika (Organisation de l'Unité Africaine), na Likita na yango ya Ntuku Misato na Moko ya Momesano oyo esalemaki na Addis-Abeba, na Etiopia, na sanza ya Yuni 1995, endimaki, na nzela ya mokano AHG/Res.240 (XXXI), toli ya Komisio ya Afrika ya Makoki ma Moto mpe ma Bikolo (Commission africaine des droits de l'homme et des peuples) ya kobongisa Protocole moko etali Makoki ma Basi na Afrika;

LOKOLA Litiri ya 2 ya Charte ya Afrika ya Makoki ma Moto mpe ma Bikolo etii mobeko ya koboya bokeseni (discrimination) na ntina ya ekolo (race), libota (ethnie), langi ya nzoto, ezalela ya mobali to ya mwasi (sexe), monoko, losambo, makanisi ya politiki to makanisi mosusu nyonso, ekolo to esika na kati ya bato oyo moto awuti, bozwi, mbotama to ezalela mosusu nyonso;

LISUSU LOKOLA Litiri ya 18 ya Charte ya Afrika ya Makoki ma Moto mpe ma Bikolo ebengi Mikili Bandimi nyonso ete elongola bokeseni nyonso oyo esalemaka basi mpe ebatela makoki ma basi ndenge esakolami na masakoli mpe na boyokani ya mikili;

TOMONI ete Matiri ya 60 mpe ya 61 ya Charte ya Afrika ya Makoki ma Moto mpe ma Bikolo endimi ete bisaleli ya makoki ma moto ya bitúká mpe ya mikili, elongo na mimeseno ya Afrika oyo ekokani na mibeko ya mikili etali makoki ma moto mpe ma bikolo, bizali bisika ya ntina ya kotalela mpo na kosalela mpe kolimbola Charte ya Afrika;

TOKANISI ete makoki ma basi endimami mpe ebatelami na bisaleli nyonso ya mikili etali makoki ma moto, mingimingi Esakola ya Mikili Mobimba ya Makoki ma Moto (Déclaration universelle des droits de l'homme), Boyokani ya Mikili ya Makoki ma Bana-mboka mpe ma Politiki (Pacte international relatif aux droits civils et politiques), Boyokani ya Mikili ya Makoki ma Bomengo, ma Bomoi ya Bato na Bato mpe ma Mimeseno (Pacte international relatif aux droits économiques, sociaux et culturels), Boyokani mpo na Kolongola Ndenge Nyonso ya Bokeseni oyo Esalemaka Basi (Convention sur l'élimination de toutes les formes de discrimination à l'égard des femmes, CEDAW) elongo na Protocole na yango ya Kopona (Protocole facultatif), Charte ya Afrika ya Makoki mpe ya Bolamu ya Mwana (Charte africaine des droits et du bien-être de l'enfant), mpe boyokani mpe mayokani mosusu nyonso ya mikili mpe ya bitúká etali makoki ma basi lokola makoki ma moto oyo moto akoki kolongola te, oyo masimbani mpe makoki kokabwana te;

TOMONI ete makoki ma basi mpe mosala ya ntina monene ya basi na bokoli endimami lisusu na Myango ya Misala ya Mikili Masangani (Nations Unies) etali Bisika ya Bomoi mpe Bokoli na 1992, Makoki ma Moto na 1993, Bato mpe Bokoli na 1994 mpe Bokoli ya Bato na Bato na 1995;

TOKANISI MPE Mokano 1325 (2000) ya Lisanga ya Bokengi ya Mikili Masangani (Résolution 1325 du Conseil de sécurité des Nations Unies) etali mosala ya Basi mpo na kolendisa kimya mpe bokengi;

TOLOBI LISUSU makasi mobeko ya kolendisa bokokani kati ya mwasi na mobali (égalité entre les hommes et les femmes) ndenge ekomami na Mobeko Mobandisi ya Lisanga ya Afrika (Acte constitutif de l'Union africaine) mpe na Boyokani ya Sika mpo na Bokoli ya Afrika (Nouveau

Partenariat pour le Développement de l'Afrique, NEPAD), na Masakoli, Mikano mpe Bikateli oyo etali likambo yango, oyo etalisi ete Mikili ya Afrika emipesi mpɔ na kosala ete basi ya Afrika bazwa esika na bango mobimba lokola basangani bakokani na mosala ya bokoli ya Afrika;

LISUSU TOMONI ete Mwango ya Misala ya Afrika (Plate-forme d'action africaine) mpe Esakola ya Dakar (Déclaration de Dakar) ya 1994, elongo na Mwango ya Misala ya Beijing (Plate-forme d'action de Beijing) ya 1995, ebengi Mikili nyɔnsɔ ya Lisanga ya Mikili Masangani, oyo elapaki ndai ya kosalela yango, ete ezwa mikano ya solo mpɔ na kotya likebi mingi na makoki ma moto ma basi mpɔ na kolongola ndenge nyɔnsɔ ya bokeseni mpe ya mobulu oyo esalemaka basi na ntina ya bomwasi na bango (violence fondée sur le genre);

TONDIMI mosala ya ntina monene ya basi mpɔ na kobatela bizaleli ya malamumu ya Afrika oyo etongami na mibeko ya bokokani, kimya, bonsomi, lokumu, bosembo, boyokani mpe bokonzi ya bato (démocratie);

TOBOSANI TE Mikano, Masakoli, Matoli, Bikateli, Boyokani mpe bisaleli mosusu ya bitúká mpe ya bitúká mike oyo etali likambo yango, oyo ezali na mokano ya kolongola ndenge nyɔnsɔ ya bokeseni mpe ya kolendisama bokokani kati ya basi mpe mibali;

TOZALI NA MOTÓ PASI ete, atako mingi ya Mikili Bandimi endimaki (ratifier) Charte ya Afrika ya Makoki ma Moto mpe ma Bikolo mpe bisaleli mosusu ya mikili etali makoki ma moto, mpe elapaki ndai ya kolongola ndenge nyɔnsɔ ya bokeseni mpe ya mimeseno mibebisi (pratiques néfastes) oyo esalemaka basi, basi na Afrika bazali kaka kokwela na bokeseni mpe na mimeseno mibebisi;

TOZALI NA BONDIMI MAKASI ete momeseno nyɔnsɔ oyo epekisaka to etiaka na likama bokoli ya malamumu ya nzoto mpe ebebisaka bokoli ya nzoto mpe ya motema ya basi mpe ya bana basi esengeli kokweisama mpe kolongolama;

TOZWI MOKANO ya kosala ete makoki ma basi malendisama, masalema mpe mabatelama mpɔ ete basi bakoka kosepela na makoki ma bango nyɔnsɔ ma moto mobimba;

TOYOKANI NDENGE OYO:

Litiri ya 1: Bilimboli

Mpɔ na Protocole oyo:

- a) "Charte ya Afrika" elimboli Charte ya Afrika ya Makoki ma Moto mpe ma Bikolo;
- b) "Komisio ya Afrika" elimboli Komisio ya Afrika ya Makoki ma Moto mpe ma Bikolo;
- c) "Liyangani" elimboli Liyangani ya Bakonzi ya Mikili mpe ya Baguvernema ya Lisanga ya Afrika;
- d) "UA" elimboli Lisanga ya Afrika (Union africaine);
- e) "Mobeko Mobandisi" elimboli Mobeko Mobandisi ya Lisanga ya Afrika;
- f) "Bokeseni oyo esalemaka basi" elimboli bokeseni nyɔnsɔ, kobengana nyɔnsɔ to kopekisa nyɔnsɔ, to ndenge nyɔnsɔ ya kosalela bato na bokeseni, oyo etongami na ezalela ya mobali to ya mwasi, mpe oyo mokano to mbuma na yango ebebisi to ebomi kondimama, kosepela to kosalela na basi, ata bazali na libala to te, makoki ma moto mpe bonsomi ya moboko na makambo nyɔnsɔ ya bomɔi;

- g) "Mimeseno mibebisi" elimboli bizaleli nyonso, makanisi nyonso mpe/to mimeseno nyonso oyo ebebisaka makoki ma moboko ma basi mpe ma bana basi, lokola lotomo na bango ya bomoi, ya bokolongongo, ya lokumu, ya boyekoli mpe ya kobatelama ya nzoto na bango;
- h) "NEPAD" elimboli Boyokani ya Sika mpo na Bokoli ya Afrika oyo Liyangani etiaki;
- i) "Mikili Bandimi" elimboli Mikili oyo endimi Protocole oyo;
- j) "Mobulu oyo esalemaka basi" elimboli misala nyonso oyo esalemaka basi oyo epesaka bango to ekoki kopesa bango mpasi na nzoto, na makambo ya nzoto-na-nzoto (sexuel), na motema mpe na bozwi, ata mpe kobangisa ete misala yango ekosalema; to kotielala bango ndelo oyo ebongi te to kozwela bango bonsomi ya moboko na bomoi ya kati ya ndako to na bomoi ya libanda, na ntango ya kimya to na ntango ya bitumba ya mandoki to ya etumba;
- k) "Basi" elimboli bato ya bomwasi, ata mpe bana basi.

Litiri ya 2: Kolongola Bokeseni oyo Esalemaka Basi

1. Mikili Bandimi esengeli kobunda na ndenge nyonso ya bokeseni oyo esalemaka basi na nzela ya mikano ya mibeko, ya bibongiseli mpe mikano mosusu oyo ebongi. Na likambo yango, esengeli:

- a) kokoma na Mibeko Minene (Constitutions) ya mikili na bango mpe na mibeko mosusu, soki esalemaki naino te, mobeko ya bokokani kati ya basi mpe mibali mpe kosala ete esalelala solo;
- b) kozwa mpe kosalela solo mikano ya mibeko to ya bibongiseli oyo ebongi, ata mpe oyo epekisi mpe ekitisi ndenge nyonso ya bokeseni, mingimingi mimeseno mibebisi oyo etiaka na likama bokolongongo mpe bolamu ya basi;
- c) kotia likanisi ya bokokani ya mwasi na mobali (approche genre) na bikateli na bango ya politiki, na mibeko, na myango ya bokoli, na manaka mpe na misala, mpe na makambo mosusu nyonso ya bomoi;
- d) kozwa mikano ya kobongisa mpe ya kolendisa basi (mesures correctives et positives) na makambo oyo bokeseni oyo esalemaka basi ezali kaka, na mibeko to na bomoi ya mikolo nyonso;
- e) kosunga makambo oyo ebandisami na bisika ya mboka, na ekolo, na bitúkà mpe na kontina mobimba mpo na kolongola ndenge nyonso ya bokeseni oyo esalemaka basi.

2. Mikili Bandimi emipesi mpo na kobongola bizaleli ya bomoi ya bato na bato mpe ya mimeseno ya basi mpe ya mibali, na nzela ya boyekoli ya bato nyonso, ya mayebisi, mpe ya myango ya boyekoli, ya mayebisi mpe ya bosololi, mpo na kokoma na kolongola mimeseno mibebisi ya mboka mpe ya bankoko, mpe mimeseno mosusu nyonso oyo etongami na likanisi ete ezalela moko ya mobali to ya mwasi ezali na nse to likolo ya mosusu, to na misala ya kokatama ya kala (stéréotypes) mpo na basi mpe mibali.

Litiri ya 3: Lotomo ya Lokumu

1. Mwasi nyonso azali na lotomo ya lokumu oyo ezali na kati ya moto nyonso, mpe ya kondimama mpe kobatelama ya makoki ma ye ma moto mpe ma mibeko.
2. Mwasi nyonso azali na lotomo ya kotosama lokola moto mpe ya kokolisa bomoto na ye na bonsomi.
3. Mikili Bandimi esengeli kozwa mpe kosalela mikano oyo ebongi mpo na kopekisa kosalela basi na lokoso (exploitation) to kokitisa lokumu na bango.
4. Mikili Bandimi esengeli kozwa mpe kosalela mikano oyo ebongi mpo na kobatela lotomo ya mwasi nyonso ya kotosama na lokumu na ye, mpe kobatela basi na ndenge nyonso ya mobulu, mingimingi mobulu ya nzoto-na-nzoto mpe mobulu ya maloba.

Litiri ya 4: Makoki ma Bomoi, ma Kobatelama ya Nzoto mpe ma Bokengi ya Moto

1. Mwasi nyonso azali na lotomo ya kotosama na bomoi na ye, na kobatelama ya nzoto na ye mpe na bokengi ya moto na ye. Ndenge nyonso ya kosalela bato na lokoso, ya etumbu mpe ya bosaleli ya nko, oyo ezali ya bomoto te to oyo ekitisaka lokumu, epekisami.
2. Mikili Bandimi esengeli kozwa mikano oyo ebongi mpe oyo ebimisaka mbuma mpo na:
 - a) kozwa mpe kosalela mibeko oyo epekisi ndenge nyonso ya mobulu oyo esalemaka basi, ata mpe kosangisa nzoto oyo mwasi alingi te to na makasi, ata mobulu yango esalemi na kati ya ndako to na libanda;
 - b) kozwa mikano mosusu ya mibeko, ya boyangeli, ya bomoi ya bato na bato mpe ya bomengo oyo esengeli mpo na kopekisa liboso, kopesa etumbu mpe kolongola nye ndenge nyonso ya mobulu oyo esalemaka basi;
 - c) koyeba bantina mpe mbuma ya mobulu oyo esalemaka basi mpe kozwa mikano oyo ebongi mpo na kopekisa mpe kolongola mobulu yango;
 - d) kolendisa makasi boyekoli ya kimya na nzela ya manaka ya boyekoli mpe ya bosololi na bato nyonso, mpo na kolongola na bondimi, na mimeseno mpe na makanisi ya kala ya mboka mpe ya bankoko, makambo oyo endimisaka mpe ekomisaka makasi kowumela mpe kondimama ya mobulu oyo esalemaka basi;
 - e) kopesa etumbu na bato oyo basalaka basi mobulu mpe kosalela manaka ya kozongisa basi oyo bazwaki mobulu na bomoi ya malamumu (réhabilitation);
 - f) kotia bibongiseli mpe misala oyo bato bakoki kozwa na petee mpo na mayebisi ya solo, kozongisa na bomoi ya malamumu mpe kofuta mabe (réparation) mpo na bato oyo bazwaki mobulu oyo esalemaka basi;
 - g) kopekisa liboso mpe kokweisa mombongo ya basi (traite des femmes), kofunda mpe kosambisa bato oyo basalaka mombongo yango mpe kobatela basi oyo bazali na likama mingi;
 - h) kopekisa komekama nyonso ya monganga to ya siansi na basi soki bapesi ndingisa na bango te nsima ya koyebisama malamumu (consentement éclairé);

i) kopesa mbongo ya bitunga (budget) mpe biloko mosusu oyo ekoki mpo na kosala mpe kolandela misala oyo ezali na mokano ya kopekisa liboso mpe kolongola mobulu oyo esalemaka basi;

j) kosala ete, na mikili oyo etumbu ya liwa ezali naino, etumbu ya liwa esalemela te basi oyo bazali na zemi to oyo bazali komelisa bana mabele;

k) kosala ete basi mpe mibali bazala na makoki makokani mpo na kozwa nzela ya kosenga kondimama lokola mokimi (statut de réfugié), mpe ete basi bakimi bazwa bobateli mobimba mpe matomba nyonso oyo mibeko ya mikili etali bakimi (droit international des réfugiés) ebateli, ata mpe mikanda na bango ya kotalisa bango (pièces d'identité) mpe mikanda mosusu.

Litiri ya 5: Kolongola Mimeseno Mibebisi

Mikili Bandimi esengeli kopekisa mpe kokweisa ndenge nyonso ya mimeseno mibebisi oyo ebebisaka makoki ma moto ma basi mpe oyo ezali kotemela mibeko ya mikili oyo endimami. Mikili Bandimi esengeli kozwa mikano nyonso ya mibeko mpe mikano mosusu oyo esengeli mpo na kolongola mimeseno yango, ata mpe:

a) kolamusa makanisi ya bato na biteni nyonso ya bomoi ya mboka na ntina ya mimeseno mibebisi, na nzela ya mayebisi, ya boyekoli ya kelasi mpe oyo ya libanda ya kelasi, mpe ya manaka ya kokende kokutana na bato;

b) kopekisa, na nzela ya mikano ya mibeko oyo ezali na bitumbu, ndenge nyonso ya kokata binama ya bomwasi (mutilations génitales féminines), kokata nzoto bilembo (scarification), kosala kokata binama ya bomwasi na nzela ya banganga-nkisi to ya basungi ya banganga (médicalisation et para-médicalisation), mpe mimeseno mosusu nyonso, mpo na kolongola yango nye;

c) kopesa lisungi oyo esengeli na bato oyo bazwaki mpasi na mimeseno mibebisi, na nzela ya misala ya moboko lokola misala ya bokolongongo, lisungi ya mibeko mpe ya bosambisi, kolendisama bango na motema mpe na makanisi (soutien psychologique), mpe boyekoli ya mosala ya maboko mpo ete bakoka komibatela bango moko;

d) kobatela basi oyo bazali na likama ya kosalelamba mimeseno mibebisi to ndenge mosusu nyonso ya mobulu, ya kosalelamba mabe mpe ya koboyama.

Litiri ya 6: Libala

Mikili Bandimi esengeli kosala ete basi mpe mibali bazala na makoki makokani mpe bamonana lokola basangani bakokani na libala. Esengeli kozwa mikano ya mibeko ya ekolo oyo ebongi mpo na kondimisa ete:

a) libala moko te ekosalema soki bato mibale ya libala bapesi ndingisa na bango te na bonsomi mpe mobimba;

b) mibu ya moke mpenza ya kobala mpo na basi ekozala mibu 18;

c) libala ya mwasi moko (monogamie) elendisami lokola ndenge ya libala oyo eponami liboso, mpe ete makoki ma basi na libala mpe na libota, ata mpe na mabala ya basi ebele (polygamie), malendisama mpe mabatelama;

- d) libala nyɔnsɔ ekomomama na mokanda mpe ekomomisama na buku ya leta engebene mibeko ya ekolo, mpo ete endimama na mibeko;
- e) mobali mpe mwasi ya libala bakopona, na boyokani na bango mibale, ndenge ya kokabola biloko na libala (régime matrimonial) mpe esika ya kofanda;
- f) mwasi ya libala azali na lotomo ya kobatela nkombo na ye ya mbotama (nom de jeune fille), ya kosalela yango ndenge alingi, elongo to na bokeseni na nkombo ya libota ya mobali na ye;
- g) mwasi azali na lotomo ya kobatela bokolo (nationalité) na ye to ya kozwa bokolo ya mobali na ye;
- h) mwasi mpe mobali bazali na makoki makokani na oyo etali bokolo ya bana na bango, longola kaka soki yango ezali kotemela mobeko moko ya ekolo to bolamu ya bokengi ya ekolo;
- i) mwasi mpe mobali bakosangana mpo na kobatela matomba ya libota, kobatela mpe koteya bana na bango;
- j) na ntango ya libala na ye, mwasi azali na lotomo ya kozwa biloko na ye moko mpe ya kobatela mpe kokamba yango na bonsomi.

Litiri ya 7: Bokabwani, Bokabwani ya Libala (Divorce) mpe Kolongola Libala

Mikili Bandimi esengeli kozwa mibeko oyo ebongi mpo na kosala ete basi mpe mibali bazala na makoki moko na ntango ya bokabwani (séparation), ya kokabwana na libala (divorce) to ya kolongola libala (annulation). Na likambo yango, esengeli kosala ete:

- a) bokabwani, kokabwana na libala to kolongola libala esalema na nzela ya mokano ya esambiselo;
- b) basi mpe mibali bazala na makoki moko ya kosenga bokabwani, kokabwana na libala to kolongola libala;
- c) na ntango ya bokabwani, ya kokabwana na libala to ya kolongola libala, basi mpe mibali bazala na makoki mpe mikumba ya bango mibale epai ya bana na bango. Na makambo nyɔnsɔ, matomba ya bana makopesama ntina liboso ya makambo nyɔnsɔ;
- d) na ntango ya bokabwani, ya kokabwana na libala to ya kolongola libala, basi mpe mibali bazala na lotomo ya kokabola na bosembo biloko oyo bazwaki elongo na libala.

Litiri ya 8: Nzela ya Kozwa Bolemba mpe Bobateli Bokokani Liboso ya Mobeko

Basi mpe mibali bakokani liboso ya mobeko mpe bazali na lotomo ya kozwa bobateli mpe matomba makokani ya mobeko. Mikili Bandimi esengeli kozwa mikano nyɔnsɔ oyo ebongi mpo na kosala ete:

- a) basi bazwa solo nzela ya kokota na misala ya bosambisi mpe ya mibeko, ata mpe lisungi ya mibeko (assistance judiciaire);

- b) makambo oyo ebandisami na bisika ya mboka, na ekolo, na bitúkáká mpe na kontina mobimba mpo na kopesa basi nzela ya kozwa misala ya mibeko, ata mpe lisungi ya mibeko, esungama;
- c) bibongiseli ya boyekoli oyo ekoki mpe bibongiseli mosusu oyo ebongi etiamá, na likebi ya sipesiale epai ya basi, mpe mpo na kolamusa makanisi ya bato nyonso na makoki ma basi;
- d) bibongiseli oyo ebatelaka kosalelama ya mibeko (forces de l'ordre) na bisika nyonso ezala na biloko mpe mayele oyo esengeli mpo na kolimbola mpe kosalela solo makoki ma bokokani kati ya mwasi na mobali;
- e) basi bazala na esika ekokani na kati ya bosambisi mpe ya bibongiseli oyo ebatelaka kosalelama ya mibeko;
- f) mibeko mpe mimeseno ya bokeseni oyo ezali sikoyo ebongolama mpo na kolendisa mpe kobatela makoki ma basi.

Litiri ya 9: Lotomo ya Kosangana na Makambo ya Politiki mpe na Kozwa Bikateli

1. Mikili Bandimi esengeli kozwa mikano ya sipesiale mpe ya kolendisa basi mpo na kolendisa boyangeli oyo bato nyonso basanganaka na yango mpe bosangani bokokani ya basi na bomoi ya politiki ya mikili na bango, na nzela ya mikano ya kopesa basi esika (action affirmative), ya mibeko ya ekolo oyo epesaka nzela mpe ya mikano mosusu, mpo na kosala ete:
 - a) basi basangana na maponi nyonso kozanga bokeseni ata makoki;
 - b) basi bazala na esika ekokani na mibali na bisika nyonso ya misala nyonso ya maponi;
 - c) basi bazala basangani bakokani na mibali na bisika nyonso ya kobongisa mpe kosalela politiki ya Leta mpe manaka ya bokoli.
2. Mikili Bandimi esengeli kosala ete basi bazala na esika mingi mpe ya solo mpe basangana mingi na bisika nyonso ya kozwa bikateli.

Litiri ya 10: Lotomo ya Kimya

1. Basi bazali na lotomo ya kozala na bomoi ya kimya mpe na lotomo ya kosangana na kolendisa mpe kobatela kimya.
2. Mikili Bandimi esengeli kozwa mikano nyonso oyo ebongi mpo na kosala ete basi basangana mingi:
 - a) na manaka ya boyekoli mpo na kimya mpe na momeseno ya kimya;
 - b) na bibongiseli mpe misala ya kopekisa liboso, kokamba mpe kosilisa matata na bisika ya mboka, na ekolo, na bitúkáká, na kontina mobimba mpe na mikili nyonso;
 - c) na bibongiseli ya kozwa bikateli na bisika ya mboka, na ekolo, na bitúkáká, na kontina mobimba mpe na mikili nyonso, mpo na kosala ete bato oyo basengi bobombami (demandeurs d'asile), bakimi (réfugiés), bato bazongi na mboka (rapatriés) mpe bato oyo balongwa na bisika na bango (personnes déplacées), mingimingi basi, bazwa bobateli ya nzoto, ya motema, ya bomoi ya bato na bato mpe ya mibeko;

d) na biteni nyonso ya bibongiseli oyo etiami mpo na kokamba bakaa (camps) mpe bisika ya kofanda ya bato oyo basengi bobombami, bakimi, bato bazongi na mboka mpe bato oyo balongwa na bisika na bango, mingimingi basi;

e) na makambo nyonso ya kobongisa, ya kokanisa mpe ya kosalela misala ya kotonga lisusu mpe kozongisa makambo na esika na yango nsima ya matata (reconstruction post-conflict).

3. Mikili Bandimi esengeli kozwa mikano oyo esengeli mpo na kokitisa mingi mbongo oyo ebimaka mpo na basoda, mpe kotia yango na misala ya bokoli ya bomoi ya bato na bato na ndenge nyonso, mpe mingimingi na kolendisa basi.

Litiri ya 11: Bobateli Basi na Ntango ya Bitumba ya Mandoki

1. Mikili Bandimi emipesi mpo na kotosa mpe kosala ete batosa mibeko ya bosalisi bato ya mikili (droit international humanitaire) oyo esalelamaka na ntango ya bitumba ya mandoki, oyo etalaka bato ya mboka, mingimingi basi.

2. Mikili Bandimi esengeli, engebene mikumba oyo mibeko ya bosalisi bato ya mikili etii likolo na yango, kobatela bato oyo bazali basoda te (civils), ata mpe basi, ata bazali ya libota nini ya bato, na ntango ya etumba ya mandoki.

3. Mikili Bandimi emipesi mpo na kobatela basi oyo basengi bobombami, bakimi, bato bazongi na mboka mpe bato oyo balongwa na bisika na bango na kati ya ekolo (personnes déplacées internes) na ndenge nyonso ya mobulu, ya kosangisa nzoto na makasi (viol) mpe ndenge mosusu ya kosalela bango na lokoso na makambo ya nzoto-na-nzoto, mpe kosala ete misala yango etalelama lokola masumu ya bitumba (crimes de guerre), kosilisa ekolo (génocide) mpe/to masumu na bomoto mobimba (crimes contre l'humanité), mpe ete bato oyo basalaki yango bamemama liboso ya esambiselo ya masumu oyo ezali na bokonzi ya kosambisa yango.

4. Mikili Bandimi esengeli kozwa mikano nyonso oyo esengeli mpo na kosala ete mwana ata moko te, mingimingi bana basi ya nse ya mibu 18, asangana na ndenge ya semba na bitumba, mpe ete mwana ata moko te azwama lokola soda.

Litiri ya 12: Lotomo ya Boyekoli mpe ya Mateya ya Mosala

1. Mikili Bandimi esengeli kozwa mikano nyonso oyo ebongi mpo na:

a) kolongola ndenge nyonso ya bokeseni oyo esalemaka basi mpe kondimisa makoki makokani mpe nzela ekokani ya kokota na boyekoli mpe na mateya ya mosala;

b) kolongola makanisi nyonso ya kala ya kokatama (stéréotypes) oyo ezali na mikanda ya kelasi, na manaka ya mateya mpe na bisaleli ya mayebisi (médias), oyo ezali kowumelisa bokeseni yango;

c) kobatela basi, mingimingi bana basi, na ndenge nyonso ya kosalelama mabe, ata mpe konyokolama na makambo ya nzoto-na-nzoto (harcèlement sexuel) na bakelasi mpe na bisika mosusu ya boyekoli, mpe kotia bitumbu mpo na bato oyo basalaka misala yango;

d) kopesa nzela ya kozwa misala ya toli mpe ya kozongisa na bomoi ya malamuni epai ya basi oyo bazwaki kosalelama mabe mpe konyokolama na makambo ya nzoto-na-nzoto;

e) kotia mateya ya kolamusa makanisi na bokokani ya mwasi na mobali mpe mateya ya makoki ma moto na biteni nyonso ya manaka ya boyekoli, ata mpe na mateya ya balakisi.

2. Mikili Bandimi esengeli kozwa mikano ya sipesiale mpe ya kolendisa basi mpo na:

- a) kolendisa koyekola kotanga mpe kokoma epai ya basi;
- b) kolendisa boyekoli mpe mateya ya mosala mpo na basi na biteni nyonso mpe na mayele nyonso, mingimingi na makambo ya siansi mpe ya tekiniiki;
- c) kolendisa kokomisa bana basi na kelasi mpe na bisika mosusu ya mateya mpe kosala ete bawumela kuna, mpe kobongisa manaka mpo na basi oyo batiki kelasi liboso ya ntango.

Litiri ya 13: Makoki ma Bomengo mpe ma Bolamu ya Bomoi ya Bato na Bato

Mikili Bandimi esengeli kozwa mpe kosalela mikano ya mibeko mpe mikano mosusu mpo na kondimisa ete basi bazala na makoki makokani na mosala, na kokola na mosala mpe na makoki mosusu ya bomengo. Na likambo yango, esengeli:

- a) kolendisa bokokani ya nzela ya kozwa mosala;
- b) kolendisa lotomo ya lifuti lokokani mpo na misala ya motuya moko mpo na basi mpe mibali;
- c) kosala ete makambo ezala polele na kozwa basi na mosala, na kotombola bango na mosala mpe na kobengana bango na mosala, mpe kobunda mpe kopesa etumbu na konyokola basi na makambo ya nzoto-na-nzoto na esika ya mosala;
- d) kondimisa basi bonsomi ya kopona mosala na bango, mpe kobatela bango na kosalelama na lokoso na bankolo-mosala oyo bazali kobebisa mpe kosalela na lokoso makoki ma bango ma moboko ndenge endimami mpe ebatelami na boyokani, mibeko mpe bibongiseli oyo ezali kosalelama;
- e) kobongisa makambo mpo na kolendisa mpe kosunga misala mpe misala ya bomengo ya basi, mingimingi na kati ya misala oyo ezali na mobeko te (secteur informel);
- f) kotia ebongiseli ya bobateli mpe ya lisungi ya bomoi (assurance sociale) mpo na basi oyo basalaka na misala oyo ezali na mobeko te, mpe kolamusa makanisi na bango mpo ete bakota na yango;
- g) kotia mibu ya moke mpenza ya kosala mosala mpe kopekisa kozwa na mosala bana oyo bakoki naino te na mibu yango, mpe kopekisa, kobunda mpe kopesa etumbu na ndenge nyonso ya kosalela bana na lokoso, mingimingi bana basi;
- h) kozwa mikano oyo esengeli mpo na kondimisa motuya ya bomengo ya mosala oyo basi basalaka na ndako;
- i) kondimisa kopema ya mbotama (congé de maternité) oyo ekoki mpe oyo efutamaka, liboso mpe nsima ya kobota, na biteni ya misala ya bato ya bango moko mpe ya Leta;
- j) kosala ete mibeko ya mpako (impôts) esalelama ndenge moko epai ya basi mpe mibali;
- k) kondimisa mpe kosalela lotomo ya basi oyo bafutamaka lifuti ya kozwa mbongo ya lisungi mpe matomba moko na oyo epesamaka na mibali oyo bafutamaka lifuti mpo na mwasi to mobali na bango mpe mpo na bana na bango;
- l) kondimisa ete baboti mibale bazali na mokumba ya liboso ya kobokola mpe kokolisa

bana, mpe ete yango ezali mosala ya bomoi ya bato na bato oyo Leta mpe biteni ya misala ya bato ya bango moko bazali na mokumba ya mibale;

m) kozwa mikano ya solo ya mibeko mpe ya boyangeli mpo na kopekisa liboso kosalela basi na lokoso mpe na mabe na makambo ya piblisite mpe ya bililingi ya nsani (pornographie).

Litiri ya 14: Makoki ma Bokolongono mpe ma Kobota

1. Mikili Bandimi esengeli kosala ete lotomo ya basi ya bokolongono, ata mpe bokolongono ya nzoto-na-nzoto mpe ya kobota (santé sexuelle et reproductive), etosama mpe elendisama. Yango esangisi:

- a) lotomo ya kokamba bokoki na bango ya kobota;
- b) lotomo ya kozwa mokano soki bakobota bana to te, motango ya bana mpe ntango kati ya mbotama ya mwana moko na mosusu;
- c) lotomo ya kopona ndenge nyonso ya kopekisa zemi (contraception);
- d) lotomo ya komibatela mpe ya kobatelama na bokono oyo ezwamaka na nzela ya kosangisa nzoto (infections sexuellement transmissibles), ata mpe VIH/SIDA;
- e) lotomo ya koyebisama ezalela ya bokolongono na ye moko mpe ezalela ya bokolongono ya moninga na ye ya bolingo, mingimingi soki azali na bokono oyo ezwamaka na nzela ya kosangisa nzoto, ata mpe VIH/SIDA, engebene mibeko mpe mimeseno ya malamumu oyo endimami na mikili;
- g) lotomo ya kozwa mateya na ntina ya kobongisa mbotama ya bana (planification familiale).

2. Mikili Bandimi esengeli kozwa mikano nyonso oyo ebongi mpo na:

- a) kopesa basi misala ya bokolongono oyo ekoki, oyo talo na yango ezali petee mpe oyo bakoki kozwa na petee, ata mpe manaka ya mayebisi, ya boyekoli mpe ya bosololi, mingimingi mpo na basi oyo bafandaka na bamboka (milieu rural);
- b) kotia mpe kolendisa misala oyo ezali sikoyo ya bokolongono mpe ya bilei malamumu liboso ya kobota, na ntango ya kobota mpe nsima ya kobota, mpo na basi na ntango ya zemi mpe na ntango bazali komelisa bana mabele;
- c) kobatela makoki ma basi ma kobota na kopesaka ndingisa ya kolongola zemi na nzela ya monganga (avortement médicalisé) na makambo ya konyokolama na makambo ya nzoto-na-nzoto (agression sexuelle), ya kosangisa nzoto na makasi (viol), ya kosangisa nzoto na moto ya libota (inceste), mpe soki kowumela ya zemi etiaki na likama bokolongono ya makanisi mpe ya nzoto ya mama, to bomoi ya mama to ya mwana oyo azali na libumu.

Litiri ya 15: Lotomo ya Bokengi ya Bilei

Mikili Bandimi esengeli kosala ete basi bazala na lotomo ya kozwa bilei oyo ezali na makasi ya nzoto mpe oyo ekoki. Na likambo yango, esengeli kozwa mikano oyo ebongi mpo na:

- a) kopesa basi nzela ya kozwa mai ya komela ya peto, bisika ya kozwa makasi ya kolamba na ndako (nkuni, gaz mpe biloko mosusu), mabele mpe biloko ya kobimisa bilei oyo ezali na makasi ya nzoto;

b) kotia bibongiseli oyo ekoki ya kopesa mpe ya kobomba bilei mpo na kondimisa bokengi ya bilei.

Litiri ya 16: Lotomo ya Ndako oyo Ekoki

Basi bazali na lotomo ya kozwa nzela ekokani ya kozwa ndako mpe ya kozala na bomoi oyo endimami na esika ya bomoi ya malamumu. Mpo na kondimisa lotomo yango, Mikili Bandimi esengeli kopesa basi, ata bazali na libala to te, nzela ya kozwa ndako oyo ekoki.

Litiri ya 17: Lotomo ya Kozala na Ezalela ya Malamumu ya Mimeseno ya Bomoi

1. Basi bazali na lotomo ya kozala na bomoi na kati ya ezalela ya malamumu ya mimeseno ya bomoi (contexte culturel positif) mpe ya kosangana, na biteni nyonso, na kozwa bikateli ya politiki etali mimeseno ya bomoi (politiques culturelles).
2. Mikili Bandimi esengeli kozwa mikano nyonso oyo ebongi mpo na kolendisa bosangani ya basi na kobongisa politiki ya mimeseno ya bomoi na biteni nyonso.

Litiri ya 18: Lotomo ya Esika ya Bomoi ya Malamumu mpe Oyo Ekoki Kowumela

1. Basi bazali na lotomo ya kozala na bomoi na esika ya bomoi (environnement) ya malamumu mpe oyo ekoki kowumela.
2. Mikili Bandimi esengeli kozwa mikano nyonso oyo ebongi mpo na:
 - a) kosala ete basi basangana mingi na kobongisa, kokamba mpe kobatela esika ya bomoi mpe na kosalela na bwanya biloko ya bozwi ya bozalisi (ressources naturelles) na biteni nyonso;
 - b) kolendisa boluki mpe kotia mbongo na bisika ya sika ya kozwa makasi (énergies nouvelles et renouvelables) mpe na tekini oyo ebongi, ata mpe tekini ya mayebisi (technologies de l'information), mpe kopesa basi nzela ya petee ya kozwa yango mpe ya kosangana na kokamba yango;
 - c) kobatela mpe kopesa nzela ya kokolisa mayele ya bankoko (savoirs traditionnels) ya basi;
 - d) kotia mibeko na kokamba, kosalela lisusu, kobomba mpe kobwaka bosoto ya ndako;
 - e) kosala ete mibeko oyo ebongi etosama mpo na kobomba, komema mpe kobwaka bosoto oyo ezali na ngenge (déchets toxiques).

Litiri ya 19: Lotomo ya Bokoli oyo Ekoki Kowumela

Basi bazali na lotomo ya kosepela mobimba na lotomo na bango ya bokoli oyo ekoki kowumela (développement durable). Na likambo yango, Mikili Bandimi esengeli kozwa mikano nyonso oyo ebongi mpo na:

- a) kotia likanisi ya bokokani ya mwasi na mobali (approche genre) na misala ya ekolo ya kobongisa bokoli;
- b) kosala ete basi basangana na biteni nyonso na kokanisa, kozwa bikateli, kosalela mpe

kotalela mbuma ya politiki mpe manaka ya bokoli;

c) kolendisa nzela ya basi ya kozwa mpe kokamba biloko oyo ebimisaka bozwi (ressources productives) lokola mabele, mpe kondimisa lotomo na bango ya kozala bankolo ya biloko;

d) kolendisa nzela ya basi ya kozwa niongo (crédit), mateya, kokolisa mayele mpe misala ya kolakisa mpe kosunga bato (services de vulgarisation) na bamboka mpe na bingumba, mpo na kopesa basi bomoi ya malamukoleka mpe kokitisa bobola epai ya basi;

e) kotalela bilembo ya bokoli ya bomoto (indicateurs de développement humain) oyo etali basi mpenza na kobongisa politiki mpe manaka ya bokoli; mpe

f) kosala ete mbuma mabe ya bomoko ya mokili mobimba (mondialisation) mpe mbuma mabe nyonso ya kosalela politiki mpe manaka ya mombongo mpe ya bomengo ekita mpenza epai ya basi.

Litiri ya 20: Makoki ma Basi Bakufeli

Mikili Bandimi esengeli kozwa mikano ya mibeko oyo ebongi mpo na kosala ete basi oyo mibali na bango bakufa (veuves) basepela na makoki nyonso ma moto na nzela ya kosalela makambo oyo:

a) ete basi bakufeli basalelamba te makambo oyo ezali ya bomoto te, oyo ekitisaka bango soni to lokumu na bango;

b) ete mwasi mokufeli akoma, mbala moko, mobateli mpe mokambi ya bana na ye nsima ya liwa ya mobali na ye, longola kaka soki yango ezali kotemela matomba mpe bolamu ya bana;

c) ete mwasi mokufeli azali na lotomo ya kobala lisusu, mpe na likambo yango, ya kobala moto oyo ye moko aponi.

Litiri ya 21: Lotomo ya Libula

1. Mwasi mokufeli azali na lotomo ya kozwa eteni na bosembo na libula ya biloko ya mobali na ye. Mwasi mokufeli azali na lotomo ya kokoba kofanda na ndako ya libala. Soki abali lisusu, akobatela lotomo yango soki ndako yango ezali ya ye to azwaki yango na libula.

2. Basi mpe mibali bazali na lotomo ya kozwa libula ya biloko ya baboti na bango na biteni oyo ekabwani na bosembo.

Litiri ya 22: Bobateli ya Sipesiale ya Basi Mibange

Mikili Bandimi emipesi mpo na:

a) kobatela basi mibange mpe kozwa mikano ya sipesiale oyo ekokani na bamposa na bango ya nzoto, ya bomengo mpe ya bomoi ya bato na bato, mpe na nzela na bango ya kozwa mosala mpe mateya ya mosala;

b) kondimisa lotomo ya basi mibange ya kozala na bonsomi liboso ya mobulu, ata mpe kosalelamba mabe na makambo ya nzoto-na-nzoto, mpe liboso ya bokeseni na ntina ya mibu, mpe lotomo ya kosalelamba na lokumu.

Litiri ya 23: Bobateli ya Sipesiale ya Basi Bazali na Bolema

Mikili Bandimi emipesi mpo na:

- a) kobatela basi oyo bazali na bolema (handicap) mpe kozwa mikano ya sipesiale oyo ekokani na bamposa na bango ya nzoto, ya bomengo mpe ya bomoi ya bato na bato mpo na kopesa bango nzela ya petee ya kozwa mosala, mateya ya mosala mpe ya mayele ya maboko, mpe ya kosangana na kozwa bikateli;
- b) kondimisa lotomo ya basi oyo bazali na bolema ya kozala na bonsomi liboso ya mobulu, ata mpe kosalelama mabe na makambo ya nzoto-na-nzoto, mpe liboso ya bokeseni na ntina ya bolema, mpe lotomo ya kosalelama na lokumu.

Litiri ya 24: Bobateli ya Sipesiale ya Basi Bazali na Mpasi

Mikili Bandimi emipesi mpo na:

- a) kobatela basi babola mpe basi oyo bazali mikonzi ya mabota (femmes chefs de famille), ata mpe basi ya bituluku ya bato oyo batiami pembeni (populations marginalisées), mpe kopesa bango esika ya bomoi oyo ebongi na ezalela na bango mpe na bamposa na bango ya sipesiale ya nzoto, ya bomengo mpe ya bomoi ya bato na bato;
- b) kondimisa lotomo ya basi oyo bazali na zemi to oyo bazali komelisa bana mabele to basi oyo bazali na boloko, na kopesaka bango esika ya bomoi oyo ebongi na ezalela na bango, mpe lotomo ya kosalelama na lokumu.

Litiri ya 25: Bofuti ya Mabe

Mikili Bandimi emipesi mpo na:

- a) kopesa nzela ya bofuti ya mabe oyo ebongi (réparations) epai ya mwasi nyonso oyo makoki ma ye to bonsomi na ye, ndenge endimami na Protocole oyo, ebebisamaki;
- b) kosala ete bofuti yango ekatama na bakonzi ya bosambisi, ya boyangeli to ya mibeko oyo bazali na bokonzi, to na bokonzi mosusu nyonso oyo mobeko etii.

Litiri ya 26: Kosalela mpe Kolandela

1. Mikili Bandimi esengeli kosala ete Protocole oyo esalelama na ekolo, mpe, na mikanda na bango ya bopesi sango ya ntango na ntango (rapports périodiques) oyo epesamaka engebene Litiri ya 62 ya Charte ya Afrika, kotalisa mikano ya mibeko mpe mikano mosusu oyo ezwami mpo na kosalela mobimba makoki oyo endimami na Protocole oyo.
2. Mikili Bandimi emipesi mpo na kozwa mikano nyonso oyo esengeli mpe, mingimingi, esengeli kopesa mbongo ya bitunga mpe biloko mosusu mpo na kosalela mobimba mpe solo makoki oyo endimami na Protocole oyo.

Litiri ya 27: Bolimboli

Esambiselo ya Afrika ya Makoki ma Moto mpe ma Bikolo (Cour africaine des droits de l'homme et des peuples) ekozala na bokonzi ya kotalela makambo ya bolimboli oyo ebimi na kosalela to na kotia na misala Protocole oyo.

Litiri ya 28: Kotia Maboko (Signature), Kondima (Ratification) mpe Kokota (Adhésion)

1. Protocole oyo ekozala polele mpo na kotiana maboko, kondimama mpe kokotama na Mikili Bandimi, engebene misala ya Mibeko Minene ya mokili moko moko.
2. Mikanda ya kondima to ya kokota ekotiana epai ya Mokambi ya Komisio ya UA.

Litiri ya 29: Kobanda Kosalela

1. Protocole oyo ekobanda kosalelama mikolo ntuku misato (30) nsima ya kotia mokanda ya zomi na mitano (15) ya kondima.
2. Mpo na Mokili Mondimi nyonso oyo ekoti na Protocole oyo nsima ya kobanda kosalelama na yango, Protocole ekobanda kosalelama na mikolo oyo mokanda ya kokota etiami.
3. Mokambi ya Komisio ya UA akoyebisa Mikili nyonso ya Lisanga ete Protocole oyo ebandi kosalelama.

Litiri ya 30: Kobongisa mpe Kotalela Lisusu

1. Mokili Mondimi nyonso ekoki kopesa makanisi ya kobongisa (amendement) to ya kotalela lisusu (révision) Protocole oyo.
2. Makanisi ya kobongisa to ya kotalela lisusu ekopesama, na mokanda, epai ya Mokambi ya Komisio ya UA, oyo akotinda yango epai ya Mikili Bandimi na kati ya mikolo ntuku misato (30) nsima ya kozwa yango.
3. Liyangani, nsima ya kozwa toli ya Komisio ya Afrika, ekotalela makanisi yango na kati ya mbula moko (1) nsima ya koyebisa Mikili Bandimi, engebene mibeko ya paragafe ya 2 ya litiri oyo.
4. Mabongisi to kotalela lisusu ekondimama na Liyangani na mingi ya mingongo (majorité simple).
5. Libongisi ekobanda kosalelama mpo na Mokili Mondimi nyonso oyo endimi yango mikolo ntuku misato (30) nsima ya Mokambi ya Komisio ya UA kozwa sango ya bondimi yango.

Litiri ya 31: Esika ya Protocole Oyo

Ata mobeko moko te ya Protocole oyo ekobebisa mibeko oyo ezali malamu koleka mpo na kosalela makoki ma basi, oyo ezali na mibeko ya ekolo ya Mikili Bandimi to na boyokani, mayokani to bondimani mosusu nyonso ya bitúká, ya kontina to ya mikili oyo esalelamaka na Mikili Bandimi yango.

Litiri ya 32: Mibeko ya Ntango ya Bokoti (Dispositions transitoires)

Liboso ete Esambiselo ya Afrika ya Makoki ma Moto mpe ma Bikolo etiana, Komisio ya Afrika ya Makoki ma Moto mpe ma Bikolo ekozala na bokonzi ya kotalela makambo ya bolimboli oyo ebimi na kosalela mpe na kotia na misala Protocole oyo.

Endimami na Likita ya 2 ya Momesano ya Liyangani ya Lisanga, Maputo, 11 Yuli 2003.